

॥ श्री ॥

24848

B

॥ एकादशी विवेकः ॥

श्रीमत्परमहंसपूर्णाश्रमस्वामिविरचित.

एकादशी परामर्शः ।

आश्रमिणां तत्प्रवर्तकाचार्याणां च तुष्टिदस्तद-
भिप्रायसूचकः

श्रीयतीन्द्रकृष्णानन्दसरस्वती कृतश्च

वर्तकोपाह्वामनरावशर्मणा मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

तारायन्त्रालये

बनारस ।

सम्बत् १९५४

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ एकादशी विवेकः ॥

—०—

धीलक्ष्मीरमणंनत्वालक्ष्मीरमणतुष्टये ॥

करोमिस्वीयबोधाय चैकादश्याविवेचनम् ॥ १ ॥

उदयात्प्राक्चतस्रस्तु घटिका अरुणोदय इति स्कन्द
नारदाभ्यामुक्ते अरुणोदये दशमीगन्धशून्यैकादशी शुद्धा उ-
पोष्या ॥ अरुणोदयमारभ्य दशमीयुताविद्धात्याज्या । अरुणो-
दयकालेतुदशमीयदि दृश्यते ॥ साविद्धैकादशीतत्र पापमू-
लमुपोषणमिति भविष्यपुराणवचनात् ॥ उदयोपरिविद्धातु
दशम्यैकादशीयदा ॥ दानवेभ्यः प्रीणनार्थदत्तवान् पाकशास-
न इति काण्ववचनात् । दशम्याः प्रान्तमादाययदोदेति दिवा-
करः ॥ तेनस्पृष्टंहरिदिन दत्तंजम्भासुरायत्वितिस्मृत्यन्तरवच-
नात् । अरुणोदयवेलायां विद्धा काचिदुपोषिता ॥ तस्याः
पुत्रशत नष्ट तस्मात्तांपरिवर्जयेदिति कौत्सवचनात् । दशम्य-
नगतायत्रतिथिरेकादशीभवेत् ॥ तत्रापत्यविनाशश्चपरेत्यनरक

यजेदिति नारदवचनात् । दशमीशेषसंयुक्तां यः करोति विमूढ-
 धी ॥ एकादशीफलंतस्य न स्याद्द्वादशवार्षिकमिति ब्रह्मवै-
 वर्तात् । दशमीशेषसंयुक्तामुपोष्यैकादशीकिल ॥ सचत्सरहृते-
 नेहनरोधर्मेणमुच्यत इति विष्णुरहस्याच्च । अयं च विद्वानि-
 पेधः शुद्धायाः संभवे असंभवेतु विद्वैव सर्वरूपोप्या ॥ एकादशी
 भवेत् काचित् दशम्यादुपितातिथिः । वृद्धिपक्षे भवेद्दोषः क्षय
 पक्षे तु पुण्यदेति विष्णु रहस्यात् ॥ एकस्मिन् सावनेत्याहिति-
 थीनां त्रितयं यदा । तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलमि-
 त्त्यसिष्ठेन क्षयदिनस्यातीव पुण्यजनकत्वबोधनात् ॥ एका-
 दशी दिशायुक्ता वर्धमाने चि वर्जयेत् । क्षयमार्गे स्थिते सोमे कु-
 र्यात्तदशमायुतामिति भविष्यपुराणान् ॥ एकादशी दिशविज्ञा-
 परतानन्ववर्धते । यतिभिर्गृहिभिश्चैव सैवोपोष्याक्षयेति धिरिति
 हेमाद्रिधृतपद्मपुराणवचनात् ॥ अविद्वानि निषिद्धैश्च न लभ्यन्ते-
 दिनानितु । मुहूर्तैः पञ्चभिर्विज्ञाग्राह्यैवैकादशीतिथिः ॥ तदर्थ-
 विज्ञान्यन्यानि दिनान्युपवसेद्विबुधः । पूर्वविज्ञानकर्तव्यापष्टशेका
 दशपथाष्टमा ॥ एकादशी तु पुर्यांत क्षीयते द्वादशी यदीति ऋष्य-
 ष्टङ्गवचनात् । एकादशी तृतीया च पष्ठी चैव त्रयोदशी ॥ पूर्वं
 विज्ञातु कर्तव्याय दिनस्यात्परेहनीति षसिष्ठवचनात् । एकाद-
 शी न लभ्येत सकलाद्द्वादशी भवेत् ॥ उपोष्यैकादशीविज्ञा-

ऋषिरुद्दालकोब्रवीदिति ऋष्यशृङ्गवचनात् । दिनक्षयमृतेदे-
 विनोपोप्यादशमीयुता ॥ सैवोपोप्यातदापुण्या परतश्चेन्नयोद-
 शीतिपद्मपुराणवचनात् द्वादश्यां यदि त्रयोदशीत्यर्थः । द्विस्पृगे-
 कादशीयत्रतत्रसन्निहितोहरिः । तामेवोपयसेत्काममकामो वि-
 ण्णुतत्पर इति वैष्णवस्य क्षयगतैकादश्याः प्राशस्त्यबोधक-
 कूर्मपुराणवचनाच्च ॥ प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः ।
 संपूर्णा इति विख्याताहरिवासरर्वाजिता इति स्कन्दपुराणवच-
 नात् ॥ उदयात्प्राग्यदा विप्रमुहूर्तद्वयसंयुता । संपूर्णैकादशीज्ञे-
 यातत्रैवोपयसेद्गृहीतिगारुडपुराणवचनात् ॥ आदित्योदयवे-
 लायाः प्राङ्मुहूर्तद्वयान्विता । एकादशी तु संपूर्णा विज्ञान्या
 परिकल्पितेति भविष्यपुराणवचनाच्चावगतसंपूर्णत्वविशिष्टा
 एकादशी यदावर्धते तदा विष्णुप्रीणनतत्परैः उपवासद्व-
 यकार्यमिति बृहद्वासिष्ठमतम् ॥ संपूर्णैकादशी यत्र प्रभातेपुन-
 रेवसा । लुप्यते द्वादशीतस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ॥
 उपोष्येद्वेति धीतत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति बृहद्वासिष्ठवचनात् ।
 यदा तु अहोरात्रव्यापिनी पूर्णा अरुणोदये दशमीविद्धाशुद्धाया
 एकादश्येव वर्धते तदा पूर्वा गृहस्थैः कार्या निष्कामस्तु गृही-
 कुर्यादुत्तरैकादशीसदा ॥ प्रातर्भवतु वा मा वा द्वादशी च
 द्विजोत्तमेति हेमाद्रिधृतस्कन्दपुराणवचनेन सकामगृह-

स्वस्य पारणे द्वादश्यावश्यकत्वप्रतीतिः घट्ट्यमाणवचनकदम्बाद्या ।
उत्तरा यत्पादिभिः कार्या ॥ प्रथमेऽह्निसंपूर्णो व्याप्या-
होरात्रसयुता । द्वादश्यां च तथा तातद्वदयते पुनरेवसा ॥
पूर्वाकार्यागृहस्थैस्तु यतिभिश्चोत्तराद्विभो इति स्कन्दपुराणवच-
नात् ॥ एकादशीविद्वद्भावेत् शुक्लेरुष्णेविशेषतः । उत्तरा तु
यतिः कुर्यात्पूर्वामुपयमेदृगृहीति प्रचेतोयचनात् ॥ पुनः प्रभात-
समये घटिकैकायदाभवेत् । अश्रोपवासो विहितो वनस्थस्य य-
तेस्तथा ॥ विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशीनचेदिति गृहस्थ
स्य पूर्वसूचकात् गायत्रिपुराणवचनात् । त्रयोदश्यां न लभ्येत
द्वादशी यदि किञ्चन ॥ उपोष्यैकादशीतत्र दशमीमिधितापि
चेति स्कन्दपुराणवचनात् । त्रयोदश्यां पदान् एकादशीघटिका-
द्वयम् ॥ दशम्यैकादशीविज्ञाते घोषोप्यासदातिधिरिति हारीत
यचनात् । पारणादेन लभ्येत द्वादशीकलयापि चेत् ॥ तदानीं
दशमीविज्ञाप्युपोष्यैकादशीतिधिरिति श्रुत्य गृह्यवचनात् । द्वा-
दशीस्यल्पमल्पापि यदि न स्यात्परेहनि ॥ दशमीमिधिता वा-
र्यामहापातकनाशिनीति गृह्यमिष्टवचनात् ॥ पूर्वोक्तगण्ड-
स्कन्दपुराणादिवचनैः “विज्ञाप्यविज्ञाविज्ञेया परतो द्वादशीन
चेत् ॥ अत्रिज्ञापि च विज्ञास्यात्परतो द्वादशीयदी”त्यनेन गृह-
२१४ एकादशीमात्रद्विज्ञाया अप्यैकादश्या विज्ञातव-

बोधकेन एकादशीद्वादशयोर्वृद्धौ अविद्याया अप्येकादश्या. स-
 र्वेषां विद्यात्वबोधकेन पाद्मवचनेनापि गृहस्थवैष्णवस्य शैवादि-
 गृहस्थवत् विद्यापूर्वैकादशीप्राप्ता “दशमीवेधसंयुक्तोयदिस्या-
 दरुणोदयः। नैवोपोष्यं वैष्णवेनतद्दिनैकादशीव्रत”मित्यनेन गारुड
 पुराणवचनेन निषिध्यते अतस्तेन उत्तरैवकार्या। गारुडवचनस्यो
 क्तित्याचारितार्थानङ्गीकारे अरुणोदयदशमीविद्यैकादश्याम
 विशेषेणोपवासनिषेधकैः पूर्वोक्तानेकवचनै परमापदमापन्नो
 हर्षेणासमुपस्थितः ॥ नैकादशीत्यजेद्यस्तूयस्य दीक्षास्तिवैष्ण-
 धी ॥ समात्मासर्वजीवेषु निजाचारादविप्लुतः ॥ विष्णवर्षिता-
 खिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते इति स्कन्दपुराणोक्तलक्षणस्य
 वैष्णवस्यापि उपवासनिषेधसिद्धौ वैयर्थ्यं वैष्णवेन नैवोपोष्यं
 तदितरै सर्वैरुपोष्यमित्यर्थस्वीकारे उभयवृद्धौ एकादशीमात्र
 वृद्धौवाविद्यैकादश्याः सर्वैरुपोष्यत्वापत्त्या विरुद्धार्थप्रतिपाद-
 कत्वं चा स्पष्टमेवेतिबोध्यम् ॥ यदातु एकादशी द्वादशी च वर्ध-
 तेतदासर्वैरुत्तराकार्या । संपूर्णैकादशीयत्र प्रभातेपुनरेवसा ॥
 तत्रोपोष्याद्वितीयातुपरतो द्वादशीयदीति भृगुवचनात् । संपू-
 र्णैकादशीयत्रप्रभाते पुनरेवसा ॥ सर्वैरेवोत्तराकार्यापरतो द्वाद-
 शीयदीति नारदवचनात् । संपूर्णैकादशीयत्रप्रभाते पुनरेवसा ॥
 तत्रोपोष्यापरापुण्यापरतो द्वादशीयदीति गारुडवचनात् । प-

कादशी विष्णुनाचेतद् द्वादशीपरत स्थिता ॥ उपोष्याद्वादशीत-
 त्रयदीच्छेत्परम पदमिति वाराहपुराणवचनात् । संपूर्णकादशी-
 यत्र प्रभाते पुनरेवसा ॥ वैष्णवीचत्रयोदश्यांघटिकैकापिहृदय-
 ते । गृहस्थोपिपराकुर्यात् पूर्यनोपवसेत्तदा ॥ पूर्णाप्येकादशी-
 त्याज्या वर्धते द्वितययदीतिस्मृत्यन्तरवचनाच्च । एकादशीवि-
 ष्णुनाचेद्द्वादशीपरत स्थिता ॥ उपोष्याद्वादशी तत्रयदीच्छे-
 त्परमपदमिति वाराहपुराणवचने । एकादशीभवेत्पूर्णापरतो
 द्वादशी यदि ॥ एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं समुपोषयेदिति उ-
 भयवृद्धिप्रतिपादकस्मृत्यन्तरवचने । संपूर्णकादशीयत्र द्वाद-
 श्यां वृद्धिगामिनी ॥ द्वादश्यालङ्घनकार्यं त्रयोदश्यांतु पारणमिति
 नारदवचने । एकादशीकलाप्राप्तायेन द्वादश्युपोषिता ॥ तुल्य
 षतुशतस्योत्तत्रयोदश्यांतु पारणमिति विष्णुरहस्यवचनच-
 यथा एकादश्या कलादियुनाया द्वादश्या केवलद्वादशीशब्द
 प्रयुक्त तथैव आदित्योदयवेलाया आरभ्य पश्चिमादिका । सकी-
 र्णकादशीनामत्याज्याधर्मफलेऽस्तुभि ॥ पुनरपौत्रप्रवृध्यर्थं द्वाद-
 श्यामुपवासयेत् । तत्र षतुशत पुण्य त्रयोदश्यांतु पारणमिति
 गारुडपुराणवचने ॥ एकादशी भवेत्पूर्णापरतो द्वादशी यदि ।
 तदाह्येकादशीत्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेदिति स्कन्दपुराणव-
 चने । एकादशीयदा पूर्णापरतो द्वादशी भवेत् ॥ उपोष्याद्वाद-

शीतप्रतिथिवृद्धिः प्रशस्यतइति तिथि वृद्धिप्राशस्त्यप्रतिपादक
 कालिकापुराणवचने । पूर्णाभवेद्यदानन्दाभद्राचैव विवर्धते ॥
 तत्रोपोप्यातुभद्रास्यात् निधिवृद्धिः प्रशस्यतइति गारुडपुरा-
 णवचने एतादृशान्यवचनेषु च द्वादशीशब्द स्वल्पैकादशीयु-
 कद्वादशीवाचकः नतु केवलद्वादशीवाचकः आदित्योदयवेला-
 या आरभ्य० संपूर्णा० पूर्णा० तिथिवृद्धिः प्रशस्यतइत्यादिवच-
 नस्य पदैरुक्तार्थस्य संभवात् नचेदेकादशीविष्णौ द्वादशीपरतः
 स्थिता ॥ उपोष्यैकादशीतत्रयदीच्छेत्परमंपदमिति नारदवच-
 नानुसारात् । शुद्धायदासमाहीनासमाक्षीणाधिकोत्तरा ॥ एका-
 दशीमुपवसेन्नशुद्धां वैष्णवीमपीति स्कन्दपुराणवचनात् । एका-
 दशीनलभ्येत सकलाद्वादशीभवेत् । उपोष्यैकादशीविद्धाऋ-
 णिहृद्बालको घवीदिति ऋष्यशृङ्गवचनेन परतएकादश्यभावे-
 विद्धाया अप्यङ्गीकाराच्च ॥ एकादशीक्षये विद्धैकादश्युपवास-
 विधायकादस्मादेवऋष्यशृङ्गवचनात् । एकादशींदिशायुक्तां-
 वर्धमाने चिर्वर्जयेत् ॥ क्षयमार्गस्थितेसोमे कुर्वीतदशमीयुता
 मिति भविष्यत्पुराणवचनात् । एकादशीभवेत्काचिद्दशम्या
 दूषितातिथिः ॥ वृद्धिपक्षेभवेद्दोषः क्षयपक्षेतुपुण्यदेतिविष्णुर-
 हस्यवचनादपि एकादशीयदालुप्तापरतो द्वादशीभवेत् । उपो-
 ष्याद्वादशीतत्रयदीच्छेत्परमांगातिमिति व्यासवचनस्यापि ए-

कादशीयदालुताछिन्नाखण्डितादिनद्वयेपि पूर्णानभवति पूर्वदि-
ने उदये दशम्याः सत्वात् उत्तरोदने उदये एकादश्याः स्वल्प-
त्वाच्चतद्वतदा द्वादशीस्वल्पैकादशीयुक्ता द्वादशी उपोष्यान्तु
पूर्वा अलुतेति छित्वा वा द्वादशार्थस्य स्वीकाराच्च । किञ्च महा-
शिवरात्र्याः आश्विनशुक्लप्रतिपद्भ्यामाविद्यायाराष्ट्रमङ्गमहा-
पातकादिजनकत्वेनातिनिषिद्धत्वेपि अविद्याया असंभवे
अमाविद्धैव यथा स्वीक्रियते नतिष्यन्तरंतथैव एकादश्यादश-
मीविद्याया अतिनिषिद्धत्वंपि शुद्धाया असंभव अविशेषेण वि-
द्वाग्रहणप्रतिपादकपूर्वोक्तवचनैर्दशमीविद्याया एव ग्रहणौ-
चित्यात् सर्वत्रैकादशीकार्या द्वादशीमिधितानरैः । प्रातर्मवतु
मावाभूत्यतो नित्यमुपोषणमिति ऋष्यशृङ्गवचनेनापि खण्डति-
थौ सर्वत्रक्षयवृत्त्यादौ द्वादशीयुता एकादशी ग्राह्या नतु केव-
लद्वादशीत्यर्थस्य प्रतिपादनात् ॥ शुद्धैकादशीसंभयसंदेहे-
विद्धैकादश्युपवासापेक्षया शुद्धद्वादश्युपवास एव चरः । उपो-
ष्याद्वादशी शुद्धाद्वादश्यामेव पारणम् ॥ निर्गतायां त्रयोदश्यां
कलावादिकलापि वा । द्विकलायां तु द्वादश्यां पारणं यः करोति-
हि । तामुपोष्य महीपालनगर्भे विशते नरः इति हेमाद्रिघृतम-
विष्यवचनात् । विवादेषु तु सर्वेषु द्वादश्यांसमुपोषणम् ॥ पार-
णद्वित्रयोदश्यामासेयं मामकी मुने इति मार्कण्डेयप्रशुद्धसंवादाद्ये-

(९)

त्यलम् । तथाच शुद्धाविद्धावा एकादश्येवग्रहस्ययत्यादिभिः
यथाशास्त्रमुपोष्या नतु एकादशीक्षयादौ केवलद्वादशीतिसि-
द्धम् ॥ पक्षपातं परित्यज्यविचार्यैकतयुद्धिभिः । एकादश्याविवे-
कंन श्रीलक्ष्मीरमणोविभुः ॥ प्रीयतांसर्वलोकस्य शंतनोतु च -
शाश्वतम् ॥

यन्नास्त्राविहितंयत्तत् तेनानुष्ठेयमादरात् ।
नविशेषात् यद्विहितं तत्सर्वैरितिपद्धतिः ॥

श्रीजयसाधिवानन् ॥

॥ एकादशी परामर्शः ॥

सर्वव्रतानां संपूर्तिर्योस्मिस्तस्मैपरात्मने ।

धीकृष्णाय महातृप्तभक्तासत्ताय ते नमः ॥ १ ॥

आश्रमाङ्गं व्रतं किञ्चित्पुण्यसर्वार्थसाधनम् ।

निर्णयिते कृष्णतुष्ट्यैकृष्णानन्देन भिक्षुणा ॥ २ ॥

अथैकादशीव्रतं पराभूदयते । एकादशीनामकालविशेषो दशमीद्वादशीमध्यगत शुद्धः ॥ व्रतं नाम भोजनं तदभावश्च । शास्त्रमधिकाशिण्यपर्यवसन्नं फलायकल्पते शास्त्रत्वात् ॥ विधिवचनं शास्त्रं तस्मिन् प्रवृत्तमेकादशीव्रतं भोजननिवृत्तिभोजनोभयरूपं विष्णुदेवताकं वैष्णवे पर्यवसन्नं तद्वक्षणमभिहितं यथा । परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपास्थितः ॥ नैकादशीत्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी ॥ इति ॥ अत्र याज्ये द्वाभ्यां यच्छब्दाभ्यां लक्षणद्वयमभिहितं तच्छब्दद्वयापेक्षणात् । नैकादशीत्यजेदिति विधिः ॥ योनत्यजेत्स वैष्णव इत्येकं लक्षणम् । यस्य वैष्णवी दीक्षा-

स्तिसवैष्णवइत्यपरम् ॥ वैष्णवीदीक्षासंन्यासः ॥ अतएव द्वेरू-
 पेवासुदेवस्य चरं चाचरमेव च । चरं सन्यासिनां रूपमचलं
 प्रतिमादिकमिति दीक्षामात्रेण विष्णुत्वमतएवपाञ्चरात्रादि
 दीक्षितोपिसमिच्छति विज्ञानन्नाश्रमक्रमम् ॥ यदिमन्यते तयैव
 दीक्षयावैष्णवत्वं तर्हिकरोतु यतिसंमतामेकादशीम् । परंतु गार्ह-
 स्थ्यादनिवृत्तोगृहस्थवाक्यविषयतां नातिवर्तते ॥ अस्य व्रत-
 स्याश्रमावलम्बेनप्रवृत्तेः । ननु कथंवैष्णवः संन्यासीविष्णुरूप-
 वादिति चेद्रूपं विष्णोः साधकात्मातद्वत्वाद्वैष्णवः कोत्रविवादः ॥
 गृहस्थब्रह्मचारिणौसामान्यलक्षणसंपन्नौ गृहस्थशब्देन व्यव-
 ह्रियेते । ब्रह्मचारिणस्तत्साधिताश्रमास्वामित्वात् ॥ निवृत्तिधर्म-
 निष्ठः संन्यासीवैष्णवशब्देन । तथा गार्हस्थ्यान्निवृत्तः संन्यास-
 मप्राप्तोदीक्षाविशेषदीक्षितो वानप्रस्थः प्रसिद्धः ॥ तथानैष्ठि-
 कब्रह्मचारिपुवैखानसादयोऽन्यप्रस्थाः प्रसिद्धाः पुराणेषुतेसर्वे-
 निवृत्तिपरायणाः वैष्णवा व्यपदिश्यन्ते । तथाविधवापिप्राप्त-
 निवृत्तिधर्मास्तापि वैधव्येन दीक्ष्यतेऽतएव नगोहिनी ॥ तस्मादा-
 श्रमभेदाननतिलङ्घ्यनिर्णेतव्यैकादशी । तथाच चत्वारोऽधि-
 कारिणः ॥ गृहीवनस्योपतिर्विधवाचेति । एष्वधिकारिपुप्राप्ते-
 ऽस्मिन्व्रतेद्वौवेधौदशमीकृतौ व्रतप्रतियन्धावरणोदयवेधःसूर्यो-
 दयवेधश्चेति ॥ सूर्योदयवेधोदानवानां क्रूरकर्मणाम् । उदयोप-

चिविद्धा तु दशम्यैकादशी यदा ॥ दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवा
 न्पाकशासनश्च ॥ अरुणोदयवेधः परिशिष्टइतरेषाम् ॥ स च
 वैष्णवानामवैष्णवानां समानः । यथा दशमीदूरे भवेद्यथाद्वाद-
 श्यां पारणं घटेत तथैतद्भूतमाचरितव्यमिति शास्त्रतात्पर्यमव-
 सीयते । यद्युभयं न घटेत तदा विद्यायामेव व्रतं पारणं द्वादश्याम् ॥
 यदि ततः परं घृद्धादशीलेशस्तदा विद्यां त्यक्त्वा लेशमात्रायामे-
 कादश्यां व्रतं लेशमात्रायां द्वादश्यां पारणम् । यथा पूर्वदिने सूर्य-
 स्यारुणोदये दशमीसंसर्गाद्दशमीत्वं तथा सूर्यस्पर्शादेकाद-
 शीत्वं द्वादशीत्वं चैतद्व्रतोपयोगितत् ॥ पञ्चमहायज्ञानामन्य-
 न्तोपसंहारस्तु निर्मूलायावद्दिनस्य व्रताद्द्वादशीत्वादेकादशी-
 यत् । सत्यामेवं व्यवस्थायां परापरवैष्णवभेदेनाश्रमभेदमूलनव्य-
 वस्थाप्यते व्रतम् । यच्च हर्षाभर्षादिपादकालेषु व्रतनिष्ठत्वं वैष्णव-
 त्वंतश्च समानं चातुर्वर्णिकचातुरश्रम्यं पञ्चोपासकानाम् ॥ यच्च
 निवृत्तिदीक्षाचतुर्वर्ण्यसंन्यासोनामद्वितीयं लक्षणं तच्च पञ्चोपास-
 कसाधारणं ब्राह्मणासाधारणं च । कोदीक्षितो भवेद्गुरुत्वं
 लक्षणेन ब्राह्मणेतरः ॥ यच्च पाञ्चरात्रादिदीक्षाचतुर्वर्ण्यवैष्णवत्व-
 मिति लक्षणं तन्निन्दोपलब्धेरधोक्तासाधारणम् । यदि नाङ्गीक्रिये
 तन्निन्दितत्वं तांश्चातुर्वर्ण्यं साधारणम् ॥ एवं च कामानधिकारि-
 त्वं वैष्णवत्वं परं तदधिकारित्वमपरमिति पर्यवसितं सप्तमम्

निष्कामाचरणीये व्रते एकादश्युपोष्येत्युत्सर्गः । विद्वानोपो-
 ष्येतिनिषेधः ॥ पारणायद्वादश्यभावे शुद्धाया असमवे विद्याप्यु-
 पोष्येतिप्रतिप्रसवः । शुद्धायाः समवेद्वादश्यभावे वैष्णवेन नि-
 ष्कामेन विद्धा नैवोपोष्येतिनियमः ॥ वैष्णवोयतिर्वनसोविध-
 धाच । सत्येवम् ॥ दशम्यनुगतायत्रतिथिरेकादशीमवेत् । तत्रा-
 पत्यविनाशश्चपरेत्यनरकव्रजेत् ॥ इत्येव जातीयकानि वेधनिषे-
 धोत्सर्गवाक्यानि विद्याप्यविद्धाविज्ञेयापरतो द्वादशीनचेत् ।
 अविद्धापिचविद्धास्यात्परतोद्वादशीयदीत्यनेनैकवाक्यता प-
 श्नानि वेध सकोचयन्ति प्रसारयन्ति च ॥ तथा च विशिष्टोऽर्थं
 पारणयोग्यद्वादशीयुतैकादश्युपोष्येति । अत एव द्विरूपगेका-
 दशीयत्र तत्र सनिहितोहरिः ॥ तामेवोपवसेत्काममकामोविष्णु-
 तत्परइत्येवजातीयकान्येकादशीक्षयवचनानि चरितार्थानि ।
 एतान्येवविद्धानिषेधवाक्यानि विधिवचनैरेकादशीमुपवसेन्न-
 कदाचिदतिक्रमेत् ॥ एकादशीसदोपोष्यापक्षयोः शुक्लकृष्ण-
 योरित्यादिभिरेकवास्यतापश्चान्यविद्धैकादशीनित्यमुपोष्येत्यर्थ-
 मभिदधति । तथाच वाक्यद्वय द्वादशीयुतत्वाविद्धत्वविशे-
 षणाभ्याम् ॥ अत एव संपूर्णैकादशीयत्रप्रभातेपुनरेवसा । लुप्यते
 द्वादशीतस्मिन्नुपधास कथं भवेत् इति सन्देह उपपद्यते ॥
 अन्यतरविशेषणव्यभिचारात् । संपूर्णत्वमुदयद्वयव्याप्तिम्

त्वात् ॥ अविद्धात्वादुत्तरदिने प्रातः परन्तु पारणयोग्यद्वादश-
 भागात्पूर्वदिनेप्रातमित्यर्थः । आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुख-
 द्धान्विता ॥ एकादशी तु सपूर्णाविद्यान्यापरिकल्पितेतिप्रश-
 स्ततमसपूर्णत्याङ्गीकारे सदेहानुत्थानप्रसगात् । एव सदेहो
 पपत्तावाहः ॥ उपोष्येद्वेतिथीतत्रविष्णुप्रीणनतत्परैः । इति सा-
 मान्यतः प्राप्तेऽधिकारभेदेनव्यवस्थामाह ॥ निष्कामस्तुगृहीकुर्या
 दुत्तरैकादशीसदा । प्रातर्भवतुगामावाद्वादशी च द्विजोत्तमेति ॥
 निष्कामो गृहीत्युपलक्षणवनस्थयतिविधयानाम् । यस्माद्गृहीत्व
 निष्कामत्वं च समानाधिकरणमनुपपन्नं तस्माद्गृहीतिवाकुर
 धिकारभेदबोधनाय ॥ नतेषां सूर्यस्पर्शानियमोद्वादश्यां सूर्योदये
 भवतुव्यावातेषां सा द्वादशीत्यर्थः एवैवव्यवस्था वाक्यान्तरेवा-
 क्यद्वयविषयत्वात् । प्रयोगेहानि सपूर्णाव्याप्याहोरासयुता ॥
 द्वादश्यां च तथातातद्वदयते पुनरेवसा ॥ पूर्वाकायां गृहस्थैस्तुयति-
 मिध्वोत्तराविमो ॥ एकादशो विबुद्धाचेच्छुद्धेष्टृष्णेविशेषतः ॥ उ-
 त्तरांतुयति कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही । यतिरित्युपलक्षणं निष्का-
 मानाम् ॥ पुनः प्रभातसमये घटिकैकायदा भवतु । अत्रोपवासो-
 विहितो वनस्थस्ययतेस्तथा ॥ विधवायाश्चतत्रैव परतोद्वादशीन-
 चेत् । आधिकारिविशेषवेधसकाचौद्वादशीविसृताश्चेति तात्प-
 र्यम् ॥ गृहिणातिष्यन्ते द्वादश्यां पारण वनस्थादीनामुत्तरदिने

द्वादश्याम् । अतएव पारणाहे न लभ्येत द्वादशीकलपा-
 पिचेत् । तदानीं दशमीविद्धाप्युपोष्यैकादशीतिथिरिति वचनं
 गृहस्थेषुकामाधिकारिषु चरितार्थम् ॥ यदिकलामात्रमपि-
 स्यात्तदापरैव प्राप्ता सर्वेषाम् । वेधाभावेपूर्वव सर्वेषां प्रति-
 यन्धाभावात् ॥ उदयात्प्राग्यदाविप्रमुहूर्तद्वयसंयुता । संपू-
 र्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद्गृहीति न विधायकं तत्रैवेति निय-
 मेनातथात्वे यताभावप्रसङ्गात् ॥ तस्माद्व्यवस्थाप्रयोजकं
 तत्पूर्णत्वं सूर्यद्वयस्पर्शरूपम् । पूर्वदिने विद्धत्वा बुध्नरदिने द्वादश्य-
 मावात्प्रवृत्ता व्यवस्था ॥ द्वादशी कामं पूरयति मोक्षमेकाद-
 शीति तच्च मधिकारिनिदर्शनात् । न नूत्तरदिने फलं द्वादशीति
 चेत्सूर्यस्पर्शमावेप्यरुणस्पर्शाद्दशमीवत् । अतएव दिनत्र-
 यात्मकत्वं संपद्यते यतस्य ॥ यतिनां द्वादशीतरेषां त्रयोदशी ।
 तस्मादधिकारभेदेन वेधसंकोचविस्तारायितिसिद्धम् ॥ अतएव
 पारणयोग्यत्वाविशेषणं संगच्छतेऽधिकारभेदेन योग्यत्वसिद्धेः ।
 न सूर्यस्पर्शनियमस्तेषां निष्कामत्याग्नताचरणमधिकारद्योत-
 नाय ॥ न नूत्तरदिने फलं पारणसंभवः पारणे मरणे चैव तत्काल-
 व्यापिनीतिथिरिति नियमात्सूर्योदयात्प्राक्पारणाऽसंभवात्स-
 ण्यादिप्रतियन्धानुदयोत्तरं द्वादश्यभावादिति चेत्संन्यासिधि-
 पययोरप्रतियन्धेपि गृहीतपञ्चमहायज्ञोत्तरमेव पारणसंभवा-

द्वनस्थस्यस्याधेदस्तु कर्मोपसंहारः सोपि परतन्त्रः । एष निष्का-
 मगृहस्थो योवनस्थः ॥ पाञ्चरात्रादिदीक्षावतामपि गृहस्थ-
 त्वेन कर्मोपसंहारप्रसङ्गः पूर्वदिनाधिकारात् । ननु दशमीवेध
 संयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ॥ नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकाद-
 शीव्रतमिति पाञ्चरात्रादिदीक्षावतो वैष्णवत्वेनोत्तरदिन एव
 प्राप्तमिति चेन्नैतद्वैष्णवत्वं व्रते विषयः किंत्वाधमाः । ननु यस्य
 दीक्षास्ति वैष्णवीनि घाक्यान्तरे लक्षणसमाप्तानात्पञ्चरात्रादि
 दीक्षित एव वैष्णव इत्यर्थः इति चेन्नैतल्लक्षणमेकादशीव्रते तव प्र-
 योजकमत एव तदग्रिमकारिकायां लक्षणमाह स्कन्दः ॥ समा-
 त्मासर्वजीवेषु निजाचाराद्विप्लुतः । विष्णवर्पिताखिलाचारः
 सहि वैष्णव उच्यते इति तच्च लक्षणं सन्यासिनि धनस्य वा घटते-
 नान्यत्र ॥ विष्णवर्पिताखिलाचारत्वमेव सन्यासः ॥ किंच वि-
 श्वैकादशी वैष्णवेन नोपोष्येति वचनं परापरसाधारण्येन
 निषेधं वक्ति तदा सकामेन सकामत्वं निष्कामेन निष्कामत्वं
 पालनीयमिति पाशाविते व्यवस्थोक्ता सकामस्य वेधसङ्कोचो-
 निष्कामस्य द्वादशीधूलिरप्यल निष्कामत्वात् इति व्यवस्यार्थः
 प्रकरणार्थश्च । तस्माद्व्रतवचने वैष्णवः परः परिशिष्टः ॥ अत-
 एवात्र प्रकरणे गृहस्थो यतिविधवाच्चेति धनस्य इति चाधमना-
 मानि निर्दिष्टानि तस्मादाधमनिमित्तो वैष्णवो व्रतप्रकरणे । कोय-

माध्रमप्रकरणेपाञ्चरात्रः प्रविशति नवर्णाश्रमवचनेषु श्रुति-
स्मृतिपुराणेषु तस्यनिर्वाहः स्यादितिहासेषु । नयैष्णव-
त्वमाश्रममाच्छादयति पिण्डलोपप्रसङ्गात् । आश्रमनिमित्तोहि-
पिण्डः ॥ विद्वांनोपवसेत्पारणयोग्यद्वादशीसंयज्ञामुपवसेदिति
वाक्याभ्यांक्षीणायामेकादश्यां व्रते प्रतिबद्धे सर्वाधिकारिषु वे-
धसंकोचोगत्यन्तरामावात् । अतएव द्विस्पृगेकादशीयत्र तत्रस-
न्निहितोहरिः ॥ तान्नैवोपवसेत्काममकामोविष्णुतत्परः । एकाद-
शीनलभ्येत सकला द्वादशीमवेत् । उपोष्येकादशी विद्धा ऋषि-
च्छालकोद्वर्षादिति चरितार्थम् ॥ पूर्वदिने विद्धत्वादुत्तरदिने
द्वादशीसयद्धशुद्धैकादश्यभावादुक्तवचनद्वयस्यावकाशः ।
वेधवाक्यं बलवदिति केचित् ॥ द्वादशीवाक्यं बलवदिति के-
चित् । तेन मतमेदावलान्ते । द्वयोरेकवाक्यत्वं शास्त्रार्थेक-
विषयत्वात् ॥ तथाच विद्वांपारणयोग्यद्वादशीसंयज्ञामुपवसे-
दित्यर्थे पर्यवसन्ने वेधसंकोचो येदित्य्यो न द्वादशीविस्तारोवे-
धस्य द्वादश्यधीनत्वादिति तात्पर्यं वचनद्वयस्य । तथाच
द्वादशीपारणान्तमेतद्व्रतमित्यवगम्यते ॥ अतएव दिनक्षयमृते
देवि नोपोष्यादशमीयुता । सैधोपोष्या तदापुण्यापरतश्चेत्त्रयोद-
शीतिहेतुवचनं चरितार्थम् ॥ यदि कथमपि न मंपद्यते द्वादशी
तदा विद्धाप्युपोष्येत्यर्थः । एकादशीक्षये सर्वे द्वादशीक्षये स-

कामै ॥ अतएवादित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्तद्वयान्विता
एकादशी तु सम्पूर्णा विज्ञान्यापरिकल्पिता । परिकल्पितेति द्वा
दर्शामनुरुध्याधिकार च येषसङ्कोचविस्तराभ्याम् ॥ अतएव
पूर्वविज्ञानकर्तव्या पष्ठयेकादश्याष्टमी । एकादशीतु कुर्वीत-
क्षीयते द्वादशीयदीत्याह ॥ अधिकारिविशेषस्य द्वादश्यां पा-
रणाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । अधिकारिविशेषस्तु निर्विवादो धिक्पा-
रमेदादेवयोग्यत्वसिद्धेर्द्वादश्याम् ॥ परतोद्वादशी नचेदित्यस्य
धाक्यशेषोपम् । परतोद्वादशीयदीत्यस्य धाक्यशेषस्तु ॥ सम्पू-
र्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेवसा । तत्रोपोम्या द्वितीयानु परतो
'द्वादशीयदीत्यादिवचनकदम्बात्मासर्वसाधारण्येन द्वितीयदि-
ने यत्र विद्यते ॥ अतएव सम्पूर्णैकादशीयत्रप्रभाते पुनरेवसा ॥ वै-
ष्णवीच त्रयोदश्यां घटिकैकापि हृदयते । गृहस्थोपि पराङ्कुर्यात्पूर्वा-
नोपवसेत्तदा ॥ पूर्णाप्येकादशीत्याज्या घर्धते द्वितयं यदीति स्मृ-
त्यन्तरम् । एतदेवानुरुध्यसर्वाण्युभयवृद्धिवचनानि चरितार्था-
नि ॥ पूर्वदिनस्य विज्ञत्वादित्यर्थः । अत्र प्रकरणे सम्पूर्णैकादशी-
यत्र द्वादश्यां वृद्धिगामिनी ॥ द्वादश्यां लङ्घनकार्यं त्रयोदश्यां तु
पारणमिति वचने द्वादशीत्रयोदशीशब्दाबुदयसाभिध्यात्प्रवृ-
त्तौ । यस्तु तस्तुसूर्योदयन्याप्त्येकादशी द्वादशीतिवक्तव्यम् ॥
तथापि यां द्वादशीं वेतिसतामेकादशीं विद्धि या त्रयोदशीं तां द्वा-

दशीमितियोधनाय । एतेन तत्कालनियमः परित्यक्तः तीर्थपारणे
चरितार्थोवा ॥ अन्यथा त्रयोदशीस्थाने द्वादशीतिवक्तव्यन्तथावा-
दशीस्थाने एकादशीति तत्र च परादिन इति विशेषणं देयम् । तस्मा
ल्लाघवा दुक्तौ द्वादशी त्रयोदशीशब्दौ तदा न पञ्चमहायज्ञाना-
मुपसहारोच्यन्तम् । सर्वस्यास्तित्ये रदयव्याप्ततिधिरूपत्वमि-
त्युत्सर्गात् ॥ अतएवोदितहोमिनां नापराधः । तत्कालनियमा-
प्रदस्तुतीर्थपारणे चरितार्थः ॥ तथा चैतत्सिद्धम् । अविद्यायामे-
कादश्यां परतो द्वादश्यां सर्वेपामेका । विद्यायां पूर्वदिने परदिने
लवमात्रायामेकादश्यां तत्परदिने लवमात्रायां द्वादश्यां परेषुः
तर्धेपाम् ॥ एकादशीक्षये विज्ञाप्येकैव सर्वेपाम् । द्वादशीक्षये सति
विद्वद्वृद्धैकादशीयोगे सकामानां पूर्वा निष्कामानामुत्तरा । अवि-
द्वैकादशीवृद्धौ सत्यपि द्वादशीक्षये सर्वेपामेकापूर्वव ॥ द्वादशी-
मात्रवृद्धिस्त्वनिर्णयाद्भम् । अत्राधिकारिणः सर्वेप्याश्रमिणः ।
नन्येकादशीक्षये एकादशीयदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् । उपो-
ष्याद्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमांगतिमिति परदिने प्राप्ते कथं सर्वेषां
पूर्वेषुरिति चेदेकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत् ॥ उपोष्यै-
कादशीविद्याऋषिरुद्दालको ब्रवीदिति वचनान्तरानुरोधेनालुप्ते-
तिच्छेदे सर्वसमञ्जसम् । पाञ्चरात्राणां व्यवस्था पञ्चरात्रादयग-
न्तव्या ॥ न तेषां मारः श्रुतिस्मृतिपुराणेषु । नन्वाथमित्यात्प्रवेश

इति चेदाश्रमव्यवस्थयाऽवगन्तव्यं कितयासंकीर्णतया ॥ नन्वत्र-
 प्रकरणे वैष्णवशब्दोव्यर्थ इति चेन्न । वनस्थादिसङ्ग्रहार्थत्वात् ।
 अनपवादगुणः ॥ वैखानसाद्यागमोक्तदीक्षांमातोहि वैष्णव इति ।
 वैखानसायालपिल्याउदुम्बराः केनपाघातरशनाश्रमणाइत्याद-
 यो वनस्थाः कुटीचको बहुदकोहंसः परमहंस इत्यादयो यतयो
 यथाधिकारं निवृत्तिदीक्षा दीक्षिता वैष्णवा इति तदर्थः । ननु
 लक्षणद्वयव्यर्थमिति चेद्यप्येकादशीं त्यजेत्स वैष्णव इति मत-
 मूलं वैष्णवत्वं सर्वसाधारणं दीक्षामूलं वनस्थयतिनैष्ठिक
 विधिसाधारणम् ॥ अतएव पृथक्कृत्य पूर्वामुपवसेद्गृहीति
 विधित्ते सामान्यलक्षणमवलम्ब्य । दीक्षितस्य वचनविशेषे वै-
 ष्णवशब्देनोपादानं वचनविशेषे पृथगुपादानं वनस्थोयति
 विधवेति ॥ अनेन नैष्ठिकोप्युपलक्षित । सामान्यलक्षणं लौकिकं
 दीक्षालक्षणं शास्त्रीयम् ॥ लौकिकलक्षणसंपन्नो ब्रह्मचारी गृह-
 स्थव्यवस्थया तिष्ठेत् । अतएवात्र प्रकरणे ब्रह्मचारिणामपि न
 ध्रुतम् ॥ तस्मात्परापरवैष्णवभेदेन सकामनिष्कामादिभेदेन वा-
 ऽधमावलम्बिनी व्यवस्था सिद्धा । यदिधेपरेष्टुरेकादश्यां ततः
 परेष्टुर्द्वादश्यां च सन्देहस्तदार्थसिद्धनिर्णयमाह प्रद्युम्नोमार्क-
 ण्डेयं प्रति ॥ यथा । विवादेषु तु सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम् ॥
 पारणं हि त्रयोदश्यामात्रेण मामकीमुन इति ॥ सर्वेषु नान्यतम